

НЕВЛАСНЕ ПРЯМА МОВА В НОВЕЛАХ М. КОЦЮБІНСЬКОГО

Вавринюк Т. І. Невласне пряма мова в новелах М. Коцюбинського.

У статті йдеться про особливості використання невласне прямої мови в новелах М. Коцюбинського. Невласне пряма мова розглядається як стилістичний прийом відтворення внутрішнього мовлення персонажів. Виділено комунікативні типи невласне прямої мови – монологічний і діалогічний.

Ключові слова: невласне пряма мова, навласне прямий діалог, невласне прямий монолог.

Вавринюк Т. И. Несобственно-прямая речь в новелах М. Коцюбинського.

В статье рассматриваются особенности использования несобственно-прямой речи в новеллах М. Коцюбинского. Несобственно-прямая речь определяется как стилистический приём отображения внутренней речи персонажей. Автором выделяются коммуникативные типы несобственно-прямой речи – монологический и диалогический.

Ключевые слова: несобственно-прямая речь, несобственно-прямой монолог, несобственно прямой диалог.

Vavrinyuk T. I. Nevlasne mova is straight in Novel M. Kotsyubinsky.

The article highlights peculiarities of using inner represented speech in Kotsyubinsky's stories. Inner represented speech is defined as a stylistic device reflecting thoughts and feelings going on in the character's mind. The author of the article identifies such communicative types of inner represented speech as monologue and dialogue.

Key words: nevasne mova is straight, straight navlasne dialog, nevasne direct monologue.

Михайло Коцюбинський – митець, твори якого вражають глибоким психологізмом, яскравими художніми деталями у змалюванні пейзажів. При цьому кожна деталь пейзажу набирає яскраво символічного

забарвлення, вона зображена через призму відчуттів ліричного героя та інших персонажів. Саме переживання того чи того персонажа зумовлюють і його соціальну поведінку.

У Михайла Коцюбинського «об'єктивним зображенням стає не світ, а суб'єктивні враження від нього людини» [5, с. 19]. У центрі уваги митця – внутрішній світ простої людини, утвердження її невичерпної індивідуальної особистості. Для письменника важливим є зображенні внутрішнього життя не так через зовнішні вияви, як через внутрішнє: взаємодію світовідчуття і самовідчуття свідомості, що зумовлюється внутрішнім конфліктом особистості. Одним із засобів змалювання суб'єктивних вражень є прийом уведення в авторський контекст невласне прямої мови.

Зауважимо, що невласне пряма досліджувалася головним чином як явище стилістичне (у західноєвропейській лінгвістиці – Ш. Баллі, К. Фосслер, Л. Лерх; у русистиці – П. Козловський, М. Бахтін, В. Виноградов, Л. Соколова, Н. Кожевникова та інші; в україністиці – Л. Булаховський, пізніше – В. Ващенко). Зокрема, М. Бахтін трактує невласне пряму мову як стилістичний прийом «мовленнєвої інтерференції», коли слово входить одночасно у два контексти, що пересікаються, – мовлення автора й мовлення героя [1, с. 59].

В. Виноградов визначав невласне пряму мову як художній засіб, за допомогою якого зображується точка персонажа і на зіставленні з якою вимальовується образ автора. За словами вченого, невласне пряма мова являє собою складну комбінацію оповідної мови з формами внутрішнього мислення самих персонажів [3, с. 273].

Сучасна лінгвістика розширює аспекти вивчення цього явища: невласне пряма мова розглядається як лінгвопрагматична категорія [6], як об'єкт комплексного характеру – лінгвістики тексту, функціонально-комунікативного синтаксису, граматичної семантики, лінгвістики наративу [2].

У своєму дослідженні невласне пряму мову розглядаємо як стилістичний прийом відтворення внутрішнього мовлення, у площині якого відображена проекція позицій автора – оповідача – персонажа. Уведення невласне прямої мови в авторський монолог надає оповіді яскраво вираженого емоційно-експресивного забарвлення, створює компресію інформації, дійсність відтворюється в різноманітних суб'єктивних відбитках. Наприклад: *Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає.*

Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від цього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все отее сталося, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

...Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах... Дивізія наша стояла тоді... трах-тарах-тах... Ви куди ідете?... Прошу білети... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах... (4, с. 42).

У наведеному контексті взаємодіють різні комунікативні пласти: у роздуми ліричного героя вриваються «чужі голоси». Таким чином підкреслюється деталь: ліричний герой «не почув тиші».

Завдяки інтерференції мовленнєвих сфер у новелах Михайла Коцюбинського оповідач зближується з персонажем: розповідь від першої особи інтимізує текст, надає йому ліризму, допомагає глибше розкрити всі найтонші порухи душі. Наприклад: *Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміять. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміять. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.*

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть?

Сон?

Як я чекав їх часом! (4, с. 42).

Невласне пряма мова використовується як засіб вираження глибинних психічних процесів у свідомості літературних персонажів. При цьому зберігаються лексичні, синтаксичні, а також інтонаційні особливості чужого висловлювання, манера говоріння мовця, але все це передається від імені автора-оповідача. Наприклад: *Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот – і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Хо-хо! (4, с. 46); Я утомився. Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті – хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? (4, с. 41).*

Експресивного забарвлення авторській оповіді надають уключені в невласне пряму мову питальні речення, природною сферою

функціонування яких є діалог. Але ситуація внутрішнього мовлення присутності співрозмовника не передбачає: *Здригаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні тільки хмарка* (4, с. 45). Тут питання органічно вплітаються в монолог, у роздуми героя та самі виступають як роздуми, що мають питальну форму. Перше питання безпосередньо містить запит, а наступні є пошуками відповіді, її варіантами. А далі сам герой дає остаточну відповідь. Хоч відповіді може і не бути: *Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А вреїті – хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається?* (4, с. 41). Відсутність однозначної відповіді в цьому разі зумовлена, на нашу думку, особливостями функціонування питальних речень у внутрішньому мовленні: вони репрезентують розгортання роздумів героя.

Досліджуючи мову новел Михайла Коцюбинського, ми звернули увагу на те, що у творах трапляються гносеологічні питання, специфічною ознакою яких є експліцитно виражений адресат у формі займенника другої особи однини. Причому герой звертається до себе як до стороннього співрозмовника, створюється умовна комунікативна ситуація нібито з двома учасниками: *Ти хотів тиші й безлюддя – і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?* (4, с. 44); *Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...* (4, с. 42).

Емоційно-експресивними центрами в контексті внутрішнього мовлення є окличні речення, адже вони передають емоційний стан ліричного героя, підкреслюють гостроту його переживань: *Повернутись до нього спиною – крий Боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не замулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! Я тобі вдячний* (4, с. 47).

Питальні та окличні речення зорієнтовані не стільки на адресатів внутрішнього художнього світу, скільки на зовнішніх реципієнтів – читачів та слухачів. Цій меті і підпорядковані питальні й окличні конструкції, що входять до монологічної невластиво прямої мови. Специфіка позиції внутрішнього мовлення, отже, відбилася як на структурному рівні, так і на рівні комунікативної семантики. Розглянемо приклад: *Я тільки тепер побачив село – нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зіллються над ними*

зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? **Нічого**. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у ній. Вона кричить? **Сніває? І робить рух?** Німа безладність просторів все се ковтнула (4, с. 46).

Структура фрази у структурах невластне прямої мови переважно визначається специфікою уснорозмовного синтаксису. Таку специфіку, крім питальних та окличних речень, складають також неповні та незакінчені речення, які є засобом вираження суб'єктивної модальності, формою передачі тонких емоційно-експресивних відтінків. Наприклад: *Тепер я тут, серед сих стін, як звір у пастці... Се ти, сліпе око, що стежить за мною крізь дірку в дверях... се ти нагадало... Як? Гинути тут... у сьому мішку... коли там воля... робота... товариші... Де? Ха-ха!.. Вікно високо? Високо... А підкопатись?.. під стіни?.. Се ж неможливо. Розбити голову в стінку?.. Один...одинокий...як нудно...як нудно... А може? Ні... (4, с. 10).*

Наведений невластне прямий монолог передає плин думок персонажа, відтворюючи специфіку його мислення, світобачення, беручи участь у створенні літературного характеру. Цей засіб передачі внутрішньої мови героя допомагає оповідачеві проникнути у його внутрішній світ, слугує засобом психологічної характеристики. Простежимо це на прикладах: *Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста - і невже я хотів би знати. Що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувся від думки, що, може, горе людське десь причайлось і чигає на мене? (4, с. 49).*

Засобом діалогізації оповіді у структурі невластне прямої мови в новелах М. Коцюбинського є звертання, що мають риторичний характер, оскільки адресуються до уявного співрозмовника: *Підходжу ближче. Ну, чого ти, **собако**... як тебе звать? Ну, годі, **Оверко**... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутрянні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лют з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, **Оверко**? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла або вточити крові з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав. Ну, цить же, **собако**, цить. Правда, я розумію, ланцюг... (4, с. 44); *Ага, **людське горе**, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них! (4, с. 50).**

Невласне пряма мова передає глибоко приховані фрагменти психічного й духовного життя того чи іншого персонажа, його світосприйняття. Читач, таким чином, має змогу подивитися на зображувані події очима персонажів, пережити їхні перцептивні асоціації.

Засобом розширення суб'єктного плану тексту є інтерферентні структури, які поєднують в структурно-комунікативне ціле репліки однієї особи, висловлені вголос і передані прямою мовою, та репліки іншої, що є невисловленими думками й передані невласне прямою мовою. Наприклад: *«Ага!» – Се я сказав? Ні, лиш подумав (4, с. 7); Говори, говори... Що говорити? У сім зеленим морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому це легше. На іншого зглянься бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна. – «П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка». – Говори, говори... Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду... – «Раз на тиждень б'ють людину в лице» – Говори, говори!.. (4, с. 50).*

Якщо невласне пряма мова передає внутрішнє (невисловлене) мовлення, то невласне прямий діалог – висловлене, відбите свідомістю одного з його учасників, і цей учасник представлений у двох ролях: і як особа, що говорить, і як особа, яка сприймає чуже мовлення. Наприклад: *Клапоть паперу, тільки клапоть паперу... Гей, ви, тюремники! Не можна? Що? Людині, що має вмерти? Ха-ха!.. Ну, що ж! Може, се й краще. Буду лежати і буду низати, немов намисто, разки моїх думок, без слів, без чорнила і без паперу (4, с. 6).*

Вказівка на суб'єкт, через сприйняття якого передаються репліки діалогу, міститься, зазвичай, у широкому контексті, організованому позицією одного з персонажів. Оповідь набуває суб'єктивно-експресивної багатоплановості, адже постійне переміщення сфер свідомості (автор – головний персонаж – «другорядний» персонаж) веде до драматизації твору, до зближення авторського слова з мовленням літературних героїв.

Одна з рідкісних форм діалогу в мові Михайла Коцюбинського – невласне прямий діалог із пропущеними репліками. Він являє собою план одного персонажа, і цей план вибудовується так, що за ним вгадується план другого учасника діалогу. Такий тип діалогу виникає на основі простої питально-відповідної форми, ця форма зовнішньо не виражена, але продовжує існувати приховано. На діалогічний характер мовлення вказує, насамперед, відсутність логічного зв'язку між

сумісними висловлюваннями. Часом фрази обірвані, але між репліками існує особливий зв'язок – використання конструкцій, яким у власне діалозі відповідають повтори. Хоч повтор як такий у невласне прямому діалозі відсутній, останній спирається на його імпліцитну передбачуваність. Так само імпліцитно вимальовується план іншого співрозмовника. Наприклад: *Уже? Так близько? Сталось. Не треба... я сам... щоб бачили очі... І свій останній віддих... Мамо! Се ти у замети... пливеш у замети, як сіра тінь муки, щоб перейняти у теплі долоні останній віддих... зітхання, призначене другим, а не тобі? Не слухай, мамо, і не дивися...* (4, с. 12).

Незалежно від функціонального типу невласне прямий діалог пов'язаний із розвитком принципу суб'єктивної багатоплановості зображення. В окремих ситуаціях можна говорити про полілог, відбитий свідомістю одного з комунікантів. Наприклад: *Мамо!.. Тс...тихо...я невідомий...Ха-ха! Чи ж хто почує той голос, що кричить в серці, глибоко в серці?... Чи буде хто знати, що ти моя мама, а я твій син? Мамо, не плач...Твій син піде на смерть з піднятим чолом і з чистим серцем. Бо в його серці скитілась кров, невинно пролита, бо в нього зіллялись всі людські сльози і полум'ям знявся народний гнів...*(4, с. 8).

Отже, у новелах Михайла Коцюбинського за допомогою невласне прямої мови відтворюється дійсність у різноманітних суб'єктивних зображеннях, що створюють ефект багатоплановості оповіді. Автор ніби перевтілюється у своїх героїв і, передаючи їхні думки чи мовлення, вдається до тих лексичних, фразеологічних і граматичних засобів, до яких вдалися б його герої в зображуваній ситуації. Як і пряма мова, цей прийом допомагає автору схарактеризувати своїх героїв, а оскільки невласне пряма мова передає здебільшого невисловлені думки, – розкрити найпотаємніші грані психіки персонажа. Невласне пряма мова виступає засобом розкриття внутрішнього світу героя, сприяє створенню його психологічного образу.

Література

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. – М. : Наука, 1975. – 504 с.
2. Беличенко Е. Е. Несобственно прямая речь в языке художественной литературы : на материале анималистической прозы : дис. ... канд. филол. наук / Е. Е. Беличенко. – СПб, 2006. – 194 с.
3. Виноградов В. В. О теории художественной речи / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1971. – 320 с.

4. Коцюбинський М. М. Твори : у 2-х т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Наукова думка, 1988. – Т.2. – 496 с.

5.Новикова Л. Імпресіонізм новели М. Коцюбинського «Intemezzo» / Л. Новикова // Дивослово. – 2005. – №6. – С.19–20.

6.Омелькина О. В. Несобственно-прямая речь как лингвопрагматическая категория (на материале немецкоязычной прозы) : дис. ... канд. филол. наук / О. В. Омелькина. – Самара, 2007. – 150 с.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2014 р.

Ключові слова: стилістема, семантика, прагматика, прагматичний смисл,